

УДК 930(497.2):194/198:325.3(560:497.2):13/18*

В. О. Свириденко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ОБРАЗ «ТУРЕЦЬКОГО ЯРМА» У БОЛГАРСЬКОМУ ГРАНДНАРАТИВІ ДОБИ СОЦІАЛІЗМУ

У статті аналізуються особливості конструювання образів «турецького ярма» («турецького рабства») у наукових працях болгарських дослідників з історії Болгарії та Болгарського Відродження, опублікованих у другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х рр.; досліджуються еволюція цих образів та їх експлуатація у політичних цілях у Народній Республіці Болгарія. Робиться спроба розглянути ці образи з позицій постколоніальних студій та entangled history (історії взаємодій, взаємопроникнень).

Ключові слова: Народна Республіка Болгарія, «турецьке ярмо», політика пам'яті, образ «ворога».

В статье анализируются особенности конструирования образов «турецкого ига» («турецкого рабства») в научных трудах болгарских исследователей по истории Болгарии и Болгарского Возрождения, опубликованных во второй половине 1940-х – в конце 1980-х гг.; исследуются эволюция этих образов и их эксплуатация в политических целях в Народной Республике Болгария. Делается попытка рассмотреть эти образы с позиций постколониальных студий и entangled history (истории взаимодействий, взаимопроникновений).

Ключевые слова: Народная Республика Болгария, «турецкое иго», политика памяти, образ «врага».

The peculiarities of construction of the images of the «Turkish yoke» («Turkish slavery») in scientific works of Bulgarian researchers on a history of Bulgaria and the Bulgarian Revival published in the second half of 1940s – late 1980s are analyzed in the article; evolution of these images and their exploitation in political aims in the People's Republic of Bulgaria are explored. An attempt is made at considering these images from the positions of postcolonial studies and entangled history.

Key words: People's Republic of Bulgaria, «Turkish yoke», politics of memory, image of «enemy».

Характерними рисами історичного наративу Народної Республіки Болгарія були криміналізація та віктимізація минулого: влада намагалася сформувавши погляд на історію нації як на низку злочинів проти болгар, зображуючи п'ятисотлітнє перебування болгарських земель під владою Османської імперії як період «темних століть» і нескінченних страждань болгарського народу.

Період «турецького ярма» є ледве не базовим сюжетом болгарського гранднративу. Традиційні дослідження розглядають негативний вплив турецького панування, як даність, що не викликає сумнівів. На противагу їм, сучасні дослідження намагаються переосмислити цей підхід: поглянути на добу «турецького рабства» під іншим кутом зору. Серед них – роботи Р. Даскалова «Між Сходом та Заходом: Болгарські культурні дилеми» [3] та «Як розуміється болгарське Відродження: Історіографічне дослідження» [2, 19]. Перша праця досліджує основи й шляхи формування болгарської національної ідентичності, тут приділено увагу образам «свого», «чужого» й «ворога» у болгарському історичному наративі. У монографії «Як розуміється болгарське Відродження...» Р. Даскалов, досліджуючи образи Відродження у болгарській історіографії, торкається питання репрезентації епохи турецького управління, хоча й побіжно. Історик робить висновок про те, що османська доба в історії Болгарії репрезентується як період «темних віків» та «ярма». Ці праці фундаментально вивчають поставлені у них проблеми, однак аналіз образу «турецького рабства» у них є периферійним.

Автор має на меті проаналізувати конструювання образу «турецького ярма» у болгарському гранднративі доби соціалізму, а також дослідити політичну експлуатацію концепції «турецького рабства» у Народній Республіці Болгарія, використавши за методологію дослідження дискурс-

аналіз, постколоніальні студії [15, 18, 22], а також методологію *entangled history* (історії взаємодій, взаємопроникнень) [20, 23, 24]. Національний нарратив соціалістичної Болгарія ми будемо інтерпретувати з точки зору постколоніальності, в якій Болгарія постає як колишня колонія Османської імперії. Використання образу «турецького рабства» спробуємо дослідити з позицій *entangled history*, розглянувши його у контексті взаємодії внутрішньої політики Народної Республіки Болгарія (далі – НРБ) відносно турецької меншини, зовнішньої політики (відносини з Туреччиною) та протистояння між НАТО й ОВД.

Джерелами для написання роботи стали праці, присвячені Болгарському Відродженню [1, 12] та новій історії Болгарії [11], а також створені за ініціативою партійного керівництва двотомна (Т. 1, 1954 р.) [5], трьохтомна (Т. 1, 1961 р.) [6] і десятитомна (Т. 4, 1983 р.) [7] «Історії Болгарії», які, на нашу думку, являли собою болгарський гранднарратив доби соціалізму. Окрім того, джерельну базу статті також складають написані з метою виправдання державної політики щодо турецької меншини «Проблеми розвитку болгарської народності та нації» (1988) [13] та «Сторінки болгарської історії. Нарис про ісламізованих болгар та національно-відроджувальний процес» (1989) [14].

Концепція «турецького рабства» («ярма») була висунута ще в «Історії слов'яноболгарській» Паїсія Хілендарського, якого вважають зачинателем Болгарського Відродження [9, с. 56]. Фактично, описуючи тяжке становище болгарського народу під «турецьким рабством» і «грецькою архієрейською владою» [9, с. 72], він висловив ідею «подвійного рабства», що стала домінантною у працях істориків декількох подальших поколінь, а подекуди трапляється і в сучасних дослідженнях [4].

Сутність «турецького ярма», згідно з болгарськими істориками часів НРБ, полягала в соціально-економічному, політичному, національно-релігійному «гніті». Відзначимо, що таке розуміння феномену «турецького рабства» було традиційним для болгарської історіографії, і лише останнім часом простежуються певні зміни.

«Турецьке рабство» в соціально-економічній сфері виявлялося перш за все у непомірних податках, які мало сплачувати болгарське населення, а також у низці повинностей на користь феодалів і держави, які воно вимушене було виконувати. На цьому наголошувалося в усіх розглянутих нами працях [12, с. 35-53; 11, с. 21-22; 5, с. 258; 6, с. 266; 7, с. 13; 1, с. 58-59]. Стрімке проникнення капіталістичних відносин у болгарські землі зображувалося на тлі економічного занепаду Османської імперії. Зауважимо, що в більш ранніх роботах (40-60-ті рр. ХХ ст.) «турецьке ярмо» розумілося як ярмо феодалне, що стримує економічний розвиток Болгарії [12, с. 35-53; 11, с. 21-22, 82-93, 104-105; 5, с. 258; 6, с. 266]. Пізніші дослідження підкреслювали консервативність турецького режиму, який не лише цілковито знищив традиційні господарські відносини, а й встановив у завойованих землях нову, «більш примітивну» систему суспільно-економічних відносин. Таким чином, відставання Болгарії у своєму економічному розвитку розглядалося у контексті розуміння турецької влади як перепони для проникнення прогресу та культури в болгарські землі. Більше того, акцентувалася увага на тому, що з османським завоюванням болгарський народ був відокремлений від загальноєвропейського розвитку [1, с. 52; 7, с. 13].

Інша складова «турецького ярма» – **політичний «гніт»**. Завоювання Болгарії османами зображувалося як одна з найтрагічніших сторінок болгарської історії: була цілковито знищена державна організація болгар. Турецька влада характеризувалася як деспотична, чужа народним традиціям болгар [7, с. 13]. Акцентувалася увага на жахливому становищі болгарського населення у турецькій державі [7, с. 14-15]. Д. Косев стверджував, що період турецького панування був часом невимовних страждань болгарського народу, який піддавався насильству та пограбуванням з боку турків [11, с. 36-38]. Підкреслювалося, що знищення болгарської державності та встановлення режиму «військової деспотії» й «азіатського рабства» порушило історичний континуїтет болгарського розвитку [1, с. 60]. Епоху «турецького ярма» болгарський дослідник Ж. Натан називає «політичним рабством» (при характеристиці цієї доби історик вживає обидва поняття) [12, с. 115].

Чорбаджийство¹ зображувалося як пригноблювач болгарського народу [11, с. 116-117], агент турецької влади та супротивник «народних прагнень», зацікавлений у збереженні турецького

¹ Чорбаджі – представники великої сільської та міської буржуазії, з середовища яких обирали голів місцевого самоврядування.

панування [12, с. 17]. Д. Косев у роботі «Лекції з нової болгарської історії» описував їх антинародні дії: пограбування бідного міського та сільського населення, зловживання при зборі податків і при здійсненні урядових закупівель тощо. Підкреслювалося, що аби уникнути покарання за все це, вони намагались здобути прихильність турецької влади. Всіляко відкидаються спроби «деяких буржуазних» істориків зобразити чорбаджийв як захисників болгарського народу від турецького свавілля, характеризуючи їх виключно як представників і захисників турецької влади [11, с. 116–117]. Ж. Натан фактично проводив паралель між чорбаджийством та великою болгарською буржуазією доби «монархо-фашистської диктатури». Він зауважує: «Як під час визвольної боротьби проти болгарського та німецького фашизму паразитичні верхи (великі капіталісти) були на боці фашизму і виступали проти антифашистської боротьби, яку проводив народ, так і в епоху відродження чорбаджії та інші елементи, що підтримували турецьке панування, були проти визвольної боротьби болгарських революціонерів» [12, с. 17]. Задля легітимації комуністичного режиму, який щойно прийшов до влади у Болгарії, Ж. Натан проголосив, що новий болгарський уряд виконує «заповіти доби відродження». Їх виконання бачилось істориком по лінії ненависті до народних зрадників і ворогів із табору чорбаджийв. Ж. Натан продовжує далі: «Тепер наш народ, який згуртувався навколо свого мудрого вожда тов. Г. Димитрова, веде нещадну боротьбу проти залишків фашизму та проти реакційних елементів із табору опозиції, які прагнуть стримати демократичний розвиток нашої країни» [12, с. 305].

Окрім того, виконання «заповітів епохи відродження» автор передбачав також і в захисті «національних ідеалів» болгарського народу, що виражаються в необхідності ліквідації «залишків минулого, коли Османська імперія володіла Балканами, шляхом об'єднаних зусиль Радянського Союзу, нашого брата та покровителя і братнього югославського народу». Історик наголошує: «Балкани мають належати балканським народам, і південні слов'яни повинні відігравати на Балканах прогресивну, провідну роль!» [12, с. 303–304]. Під «прогресивною роллю» очевидно убачалося розповсюдження соціалізму на Балканах, стосовно ж «ліквідації залишків минулого», то, вірогідно, йшла мова про необхідність зайняти «правильну» зовнішньополітичну позицію щодо Туреччини (оскільки 1945 р. між СРСР і Туреччиною так і не було досягнуто порозуміння і договір про дружбу так і не було підписано, то НРБ мала дотримуватись заданого стосовно Туреччини Радянським Союзом зовнішньополітичного курсу, позначеного «ворожістю» до неї – В. С.).

«Турецьке рабство» виявлялося також у **національно-релігійному «гніті»**, який, на думку болгарських науковців доби соціалізму, полягав, по-перше, у тому, що привілейований статус мали лише мусульмани, всі ж православні народи належали до безправної «райї» (стадо), окрім того, проводилась політика ісламізації, по-друге, – у владі Константинопольської Патріархії, яка збирала величезні податки з болгар та намагалася тих елінізувати. У досліджених нами роботах зауважується, що болгари зазнавали національної та релігійної дискримінації з боку мусульман, а також насильницької ісламізації [5, с. 259–262; 6, с. 267–270; 7, с. 14–15; 1, с. 57]. Так, у перших томах двотомної та трьохтомної «Історії Болгарії» це ілюструється такими сюжетами: «великі церкви перетворювались у мечеті, а менші були зруйновані; зведення нових кам'яних церков було заборонено в болгарських землях, християни могли будувати лише дерев'яні низькі (чи підземні) церкви» [5, с. 259]. Більше того, повсякчас підкреслюється, що мусульмани незалежно від своєї класової приналежності мали вищий соціальний статус, ніж «невірні» [5, с. 259–262; 6, с. 267–270; 7, с. 14–15; 1, с. 57]. Описується вся тяжкість страждань болгар: «Болгари були позбавлені елементарних людських прав... мусульманин міг зайти до будь-якої болгарської домівки та зчинити там гвалт і не понести жодної відповідальності за вчинене... болгарин не міг носити одяг кращий за одяг мусульманина...» і т. ін. [5, с. 260].

До цього всього додається, що «турки постійно намагались змусити болгар прийняти іслам, що означало змінити свою народність». Зазначається, що одна частина ісламізованих болгар забула свою рідну мову, інша ж, так звані помаки², зберегла болгарську мову, однак обидві вже не усвідомлювали своєї приналежності до болгарського етносу. Змальовується вся трагічність такої політики щодо болгар: молодих болгарських парубків забирали до яничарського корпусу, а дівчат

² Помаки – болгарини, що перейшли з християнства у магометанську віру; болгарською мовою цей процес має назву «помохакеданчеване», звідси скорочена назва – «помак».

відправляли до гаремів турецьких феодалів, де вони зазнавали ісламізації та поступово втрачали свою національну ідентичність [5, с. 260–261]. Зауважимо, що розділ першого тому «Історії Болгарії» (1961 р.), присвячений становищу болгарського народу в Османській імперії та його боротьбі проти «турецького феодалного гніту» цілковито дублює аналогічний розділ першого тому «Історії Болгарії» (1954 р.). Єдина відмінність у тексті – в «Історії Болгарії» (Т. 1, 1961 р.) опущений сюжет про те, що болгарські дівчата потрапляли в гареми турецьких феодалів, а сказано там таке: «зазнавали ісламізації жінки та дівчата, оскільки завойовники, які переселились у болгарські землі з Анкари, не брали з собою дружин» [6, с. 269]. Однак якщо у більш ранній праці зустрічаються посилання лише на «великих вождів» (Й. Сталін, В. Червенков, Г. Димитров), то пізніша робота вже має посилання на щойно опубліковані наукові розвідки болгарських і радянських істориків. При написанні двотомної «Історії Болгарії» (1954, 1955 рр.) не існувало ще достатньої кількості праць, написаних з «марксистсько-ленінських» позицій. Вірогідно, розуміючи, що посилатися на праці «буржуазних» істориків не можна (їх треба всіляко критикувати), автори вирішили зробити посилання на «класиків».

У досліджених нами роботах болгарських істориків доби соціалізму описувалися жахливі умови, у яких перебувала болгарська церква, що знаходилася під зверхністю Константинопольського патріархату: у середовищі патріархату процвітала корупція, духовна влада була об'єктом відкритої торгівлі та постійних інтриг, а податок, який сплачував патріарх султану (цей податок збирався з підвладних патріархові православних народів), перевищував за своїм розміром подекуди навіть урядові податки. Крім того, підкреслювалося, що широко розповсюдженою серед грецького суспільства була ідея відновлення колись могутньої Візантійської імперії (т. зв. «мегалі ідея»), яку грецьке духовенство сприйняло як програму елінізації православного населення Османської імперії. Грецьке духовенство в Болгарії зображувалося як справжній пригноблювач болгарського народу [5, с. 258–259]. Відзначимо, попри те, що у проаналізованих нами працях перебування болгар під духовною владою Константинопольського Патріархату зображувалося як доба невимовних страждань, метафору «духовне рабство» щодо цієї епохи вживав лише Ж. Натан у своїй роботі «Болгарське Відродження» [12, с. 115].

Таким чином, у болгарському соціалістичному гранднративі турки зображувались в образі «ворога», а їхня влада репрезентувалася як «ярмо» чи «рабство». Характерно, що у тексті всіх досліджених нами праць зустрічаються метафори «турецьке ярмо» й «турецьке рабство», хоча у назвах розділів і параграфів вони відсутні. «Турецьке ярмо» часто поставало як феодалське ярмо, що стримувало розвиток болгарських земель. Надзвичайно важливим у даному плані є питання селективності: акцентується увага на економічному гніті, що проявився у низці непомірних податків, які мало сплачувати болгарське населення османському уряду, а також на масовій ісламізації болгар. Випадки насильницької ісламізації роздмухуються ними до неабияких масштабів, а факти добровільного переходу болгар у мусульманську віру всіляко замовчуються. Все це свідчить, що і за доби соціалізму, коли після визволення Болгарії з-під османської влади вже минув тривалий проміжок часу, болгарари продовжували усвідомлювати себе як колишню колонію Османської імперії. Отже, на наш погляд, болгарський гранднратив цієї доби мав риси постосманської постколоніальності.

Зауважимо, що окреслення подій, які необхідно пам'ятати, і того, яким чином треба їх інтерпретувати, є головним завданням політики пам'яті. Задля оформлення національної ідентичності й легітимації болгарської державності комуністична політика пам'яті використовувала найбільш знакові події історії нації, якими були доба «турецького ярма» та епоха болгарського національного Відродження. Однак не слід забувати, що у Болгарії мешкала чисельна турецька меншина, і актуалізація тези про «турецьке рабство» могла викликати конфлікти на національно-релігійному ґрунті всередині країни. Все це ставило виклик перед політикою пам'яті НРБ.

Спробуємо ж зрозуміти, як відбувалась експлуатація концепції «турецького ярма» болгарською владою у відносинах із Туреччиною та з турецькою меншиною в Народній Республіці Болгарія. Протягом 1947–1948 рр. різко погіршуються болгаро-турецькі відносини, що було пов'язане

з потраплянням Туреччини до західної сфери впливу. У такій ситуації турецька меншина у Болгарії розглядалась як своєрідна «п'ята колона» Анкари. За порадою Сталіна болгарське керівництво вирішило переселити турецьке населення до Туреччини. 18 серпня 1949 р. Політбюро ЦК БКП дало дозвіл на еміграцію [8, с. 507]. Але наприкінці 1950 р. Туреччина закрила кордон. Утім, коли на початку 1952 р. кордон було знову відкрито, Болгарія відмовилася давати дозвіл на переселення [16, с. 329–330]. БКП та уряд почали активно підтримувати господарський і культурний розвиток регіонів з мусульманським населенням для того, щоб відокремити його від ісламу й залучити до «соціалістичного будівництва», перетворивши турецько-мусульманську меншину в секуляризовану соціалістичну націю [21, с. 13]. Після чергового кола переговорів болгарське партійне керівництво розробило нову концепцію «турецького питання»: тепер Болгарія виступала батьківщиною не лише болгар, а й болгарських турків, а самі вони – «невід'ємною складовою болгарської нації». Зрештою, 1968 р. між Болгарією і Туреччиною було досягнуто домовленості про щорічну квоту переселенців, що сприяло нормалізації болгарсько-турецьких відносин [16, с. 329–330].

Найяскравіше використання образу «турецького рабства» та насильницької ісламізації як пояснень і виправдань конкретної політики держави відбулось під час так званого «відроджувального процесу» 1984 р., головною ідеєю якого було задля подолання тенденції зменшення чисельності болгарського етносу замінити мусульманські імена й прізвища турків і помаків на болгарські. Термін «відроджувальний процес» мав засвідчити, що йдеться не про примусову болгаризацію турків та інших мусульман, а про нібито повернення колись примусово ісламізованих болгар до свого етнічного коріння [8, с. 511–513; 16, с. 342].

Болгарські урядовці у своїх промовах зображували цей процес як «спонтанний і добровільний» рух за «повернення» слов'янських болгарських імен тим, хто при народженні отримав турецькі. Йшлося про те, що нібито завдяки сприянню й піклуванню комуністичної партії ці люди усвідомили свою історію, відкрили для себе правду про своє походження [21, р. 15–16].

На наш погляд, позиція Болгарії стосовно турецької меншини й специфіка її відносин з Туреччиною пояснювалася прозахідною орієнтацією Туреччини та її вступом 1952 р. до НАТО. НРБ ж була зовнішньою «колонією» (т. зв. «шістнадцята республіка») Радянського Союзу (якщо розуміти СРСР як імперію) та членом Організації Варшавського Договору. Показово, що влада залучила болгарських істориків до справи виправдання «відроджувального процесу». Найбільш показовими в цьому відношенні стали дві роботи, опубліковані Болгарською академією наук «Проблеми розвитку болгарської народності та нації» (1988) [13] і «Сторінки болгарської історії. Нарис про ісламізованих болгар та національно-відроджувальний процес» (1989) [14].

У першій праці розповідається про невимовні страждання болгарського народу під владою османських поневолювачів (ця доба репрезентується як «п'ятисторічне рабство»), акцентується увага на насильницькій ісламізації болгар. Національно-відроджувальний процес характеризується як природний процес, коли ісламізовані болгарі повертаються до свого болгарського самоусвідомлення [13, с. 5–6]. Зауважується, що внаслідок політики ісламізації й асиміляції ісламізовані болгарі не змогли долучитися до процесів національного Відродження, і справа Відродження охопила головним чином православних болгар. Підкреслюється той факт, що процес консолідації болгарської нації не завершився за доби Відродження, оскільки і після Визволення 1878 р. тисячі ісламізованих болгар прагнули «повернутись до материнського лона». Як зазначається, це «самоусвідомлення ісламізованих болгар отримало новий поштовх саме зараз», за доби соціалізму (і відобразилось у відроджувальному процесі) [13, с. 7–57].

У праці «Сторінки болгарської історії...» зауважується, що нащадки ісламізованих у минулому болгар є невід'ємною складовою болгарської соціалістичної нації. Національно-відроджувальний процес тлумачиться як процес «подальшого внутрішнього згуртування болгарської нації», «відродження й укріплення болгарського національного самоусвідомлення у тієї частини народу, яка в умовах османського рабства була відколота від нього і внаслідок певних обставин не змогла долучитися до консолідації болгарської нації» [14, с. 76–80].

У січні 1990 р. 60 болгарських істориків виступили по телебаченню з декларацією, в якій вітали відміну кампанії по заміні імен і заявляли, що БКП змусила їх брати у ній участь [21, с. 17]. Це, з одного боку, свідчило, що думки, висловлені у вищевказаних двох працях були суто партійною

ініціативою, а не власне ідеями дослідників, які їх писали, з іншого ж боку – ця декларація певною мірою дискредитувала болгарську історичну науку.

Отже, турки репрезентувались у болгарському гранднативі періоду НРБ в образі «ворога», який поневолив болгарський народ і протягом п'яти сторіч стримував його розвиток. За доби соціалізму в наукових працях зустрічалися прямі паралелі між досліджуваною епохою та сучасною політичною ситуацією, подекуди йшла мова про виправдання політичного курсу влади стосовно турецької меншини й відносин з Туреччиною.

Література

1. Генчев Н. България Възраждане / Н. Генчев. – София: Издателство на Отечествения фронт, 1988. – 437 с.
2. Даскалов Р. Как се мисли България Възраждане: историографско проучване / Р. Даскалов. – София : Лик, 2002. – 384 с.
3. Даскалов Р. Между Изтока и Запада: Български културни дилеми / Р. Даскалов. – София: Лик, 1998. – 352 с.
4. Детрез Р. «Турците със сила, гърците с книга». Митът за двойното робство / Р. Детрез // История, митология, политика / Съст. Д. Колева, К. Грозев. – София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2010. – С. 63–79.
5. История на България. – Т. 1. – София: Изд-во на БАН, 1954. – 560 с.
6. История на България. – Т. 1. – София: Изд-во на БАН, 1961. – 551 с.
7. История на България. – Т. 4. – София: Изд-во на БАН, 1983. – 401 с.
8. История на Народна Република България: Режим и обществото / Под общата редакция на И. Знеполски. – София: Институт за изследване на близкото минало, 2009. – 716 с.
9. История славеноболгарская, собрана и нареждана Паисием иеромонахом / Стъкми за печат по първообраз Й. Иванов. – София: Държавна печатница, 1914. – LXVI+91 с.
10. Калинина Г. Н. Мифологизированная история как ресурс инструментализации прошлого / Г. Н. Калинина // Материалы VI Интернет-конференции «Образование в современном мире» (март 2011 г.). – Режим доступа: <http://www.sgu.ru/files/nodes/63395/Kalinina.pdf>
11. Косев Д. Новая история Болгарии: Курс лекций / Д. Косев / Пер. с болг. Л. Б. Валева, Н. И. Попова, Н. Н. Соколова. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1952. – 523 с.
12. Натан Ж. Болгарское возрождение / Ж. Натан / Пер. с болг. Н. Н. Соколова и С. Г. Займовского. – М.: Государственное изд-во иностранной лит-ры, 1949. – 318 с.
13. Проблеми на развитието на българската народност и нация / Под ред. на Г. Янков, С. Димитров, О. Загорев. – София: Изд-во на БАН, 1988. – 208 с.
14. Страници от българската история: Очерк за ислямизираните българи и национално-възродителния процес / Под ред. на Хр. Христов. – София: Наука и изкуство, 1989. – 126 с.
15. Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Е. Томпсон. – К., 2006. – 368 с.
16. Чорній В. П. Історія Болгарії / В. П. Чорній. – Л.: ПАІС, 2007. – 404 с.
17. Шацька Б. Минуле–пам'ять–міг / Б. Шацька. – Чернівці, 2011. – 248 с.
18. Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / М. Шкандрій. – К., 2004. – 496 с.
19. Daskalov R. The Making of a Nation in the Balkans: Historiography of the Bulgarian Revival / R. Daskalov. – Budapest ; New York : Central European University Press, 2004. – 286 p.
20. Haupt H.-G. Comparative History: Methods, Aims, Problems / H.-G. Haupt, J. Kocka // Comparison and History: Europe and cross-national perspective. – New York–London, 2004. – P. 23-39.
21. Riis C. Religion, Politics, and Historiography in Bulgaria / C. Riis. – New York : Columbia University Press, 2002. – 184 p.
22. Said E. Orientalism / E. Said. – New York, 1978. – 368 p.
23. Ther Ph. Beyond the Nation: The Relational Basis of a Comparative History of Germany and Europe / Ph. Ther // Central European History. – 2003. – Vol. 36. – No. 1. – P. 45-73
24. Werner M. Beyond Comparison: Histoire Croisïe and the Challenge of reflexivity / M. Werner, B. Zimmermann // History and Theory. – 2006. – No. 45. – P. 30-50.
25. Yekelchik S. Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination / S. Yekelchik. – Toronto–Buffalo–London, 2004. – 231 p.